СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНИ ОСОБЕНОСТИ НА Сказаніе црькъвьноє

Грета Стоянова

Значението и ролята на Църковното сказание за възприемането на християнската вяра и функционирането ѝ като държавна религия досега не е изследвано с необходимата широта и задълбоченост, каквито предполагат подобен тип текстове. Въпреки че К. Куев[1] отделя немалко място на този преводен текст, все още мястото му в християнизацията на България не е определено в нужната степен. Важен е начинът, по който Църковното сказание се вписва в ситуацията от IX в. с оглед на неговото практическо предназначение и функционалност - към каква аудитория е било адресирано. Обект на изследване са още: информативността на старобългарския превод на Църковното сказание от гледна точка на възникналата необходимост за познаване символиката на извършваното богослужение; функционирането на текста в образованите среди на българското средновековно общество от IX-X в.; неговото място в системата на старобългарската книжнина от същия период[2].

В изложението **не се предлага богословски анализ на текста, приписван на св. Василий Велики**[3] (макар че е неизбежно присъствието на такива елементи поради спецификата на съдържанието), а се изследва уникалността на този текст, който няма подобен на себе си по

---

[1] ***К. М. Куев.*** Иван Александров сборник от 1348 г. С., 1981, 321-365.

[2] В това отношение е необходимо да се разгледа и съставът на сборниците, в които се помества Църковното сказание като се имат предвид съпровождащите го произведения (в случая трябва да се разгледа подробно съставът на Синодалния препис от XII в., N 163, съдържащ: на л. 2 **Прологъ о х҃ѣ. оумѣрєнъ сказаниа стго єваньгєлиа. сътворєнъ костѧнтинъмь. имьже и прѣложєниє бысть. тогожде сказаниа. квангєльскаго**; на л. 4 **Стго иоана. златоустаго. сказаниє ст҃аго євангєлиа·ѡ҃ иоана**; на л. 237об. **Сказаньє цр҃ькъвьноє**; на л. 261 **Историкии за б҃а въкратъцѣ одрьжащи лѣ҃т отъ адама до х҃ва пришьствиѧ. и пакы отъ х҃а. до настоѧщѧаго. въ в҃т. индикта.** (Цитатите от текста на Църковното сказание са по Син. препис и нататък ще се цитират само листите.) По принцип този аспект включва и изследване на рецепцията и промяната на възприемането на текста през различните епохи в процеса на неговото разпространение, но те няма да се коментират в настоящото изследване.

[3] В предходна статия се обосновава мнението, че гръцкият протограф на Църковното сказание, от който е направен старобългарският превод, най-вероятно е литургическият текст, приписван на св. Василий Велики (***Г. Стоянова***. Кой е гръцкият протограф на Църковното сказание? - В: Преславска книжовна школа, Т. 3., Шумен, 1998, 119-128).

предназначение и по съдържание в известната досега старобългарска книжнина[4].

Коментарът на подобен проблем изисква разкриване на структурно-семантичните особености на Църковното сказание.

За по-голяма оперативност при изследването, старобългарският текст на Църковното сказание е разделен условно на 63 (71 с подфрагментите) малки тематични единици[5] (следва се номерацията на предложения за най-вероятен гръцки оригинал текст, приписван на св. Василий Велики[6], където фрагментите също са 63 на брой). Всеки един фрагмент от тях съдържа в себе си информация, организирана около четири структурни елемента, които могат да се опишат по следния начин:

- понятийна **представа за „предмета“** (в широкия смисъл на думата) на изложение в тематичната единица като се описва неговата вещественост;
- **обяснение и мотивировка** на наличието му в богослужебния ритуал (косвено или пряко);
- **символично значение** - разкодирана е връзката (пряка или косвена) с библейския текст и библейските събития;
- **прототип** в небесната йерархия (според представите, заложени в християнската вяра).

Постоянното присъствие на тези елементи, макар не винаги в един и същ ред и съотношение, създава донякъде впечатление за известна еднотипност на структурата, съчетана с елементи на екзегетика и възхвала на Божествената същност в Нейните проявления. В този смисъл е пресилено да се говори за „енциклопедизъм“ в текста, но дидактичната му насоченост хармонира с една от основните тенденции при съставянето на различни типове сборници от времето на цар Симеон I и с амбицията му за създаване на необходимия компендиум от текстове, които да са в основата на функционирането на новата християнска култура. Тук няма да бъде правомерно, ако се абсолютизира съждението за „енциклопедичността“, тъй като логиката на възникване на текстовете и тяхната хронология е с обратна посока. Изследваният текст е съзнателно търсен сред други популярни през IX в. и сродни по

[4] Трябва да се направи уговорката, че част от изясняваните въпроси в Църковното сказание са предмет и на други старобългарски текстове - „Небеса“ на Йоан Екзарх, Тайноводствените огласителни слова на Кирил Йерусалимски, които ще бъдат обект на по-обширно изследване.

[5] Значението, с което се употребява понятието „тематична единица“ е фрагмент от текста, в семантичния център на който стои един обект - представен от определен аспект в границите на същия текстови отрязък.

[6] ***Г. Стоянова***. Цит. съч.

съдържание и функции богословски произведения и изборът в случая е продиктуван от спецификата на ситуацията[7].

Като цяло обособените тематични единици в Църковното сказание обуславят двуделната структура на текста. Първата част е по-малка (около 1/5 от целия текст, условно отделена на съдържателен принцип) и може да се каже, че е по-устойчива на текстови промени и позиционни размествания в процеса на разпространението на текста през вековете[8]. Тя дава понятие за храма като земен дом на Бога, изгражда представа за църквата като чисто архитектурно построение. Това обособено реално пространство на храма се сакрализира постепенно чрез наслагването на богата символика, свързана неизменно с присъствието на Божественото и с алюзия за библейския текст. Всичко това логически (но не изказано пряко в текста) е сведено до необходимостта от извършване на богослужение. Първата част обхваща 11 (1-11) фрагмента, които с малки изключения са изградени по един и същ модел. В началото се назовава обекта на тематичната единица:

цр҃кви єсть... (л. 237d, л. 238a);

ѡлтарь єсть... (л. 238b, л. 239a, л. 239c);

киворъ же єсть... (л. 238d);

ѥсть же и прєстолъ бж҃ии... (л. 238c);

коѕмитъ же єсть... (л. 240a);

каѳагла єсть... (л. 240a);

амбонъ єсть... (л. 240b).

Следва описание на предмета в неговата видима същност и обяснение за неговото подобие спрямо небесен прототип или символизиране на елемент от небесната йерархия. Тези два момента особено отчетливо се открояват в първите два пасажа, отнасящи се до църквата. Тя е разкрита в нейния архитектурен и функционален смисъл и в нейния абстрактен и езотеричен обхват на понятието. Предложеният пример илюстрира и известна паралелност на синтактично равнище, върху базата на която се подчертава връзката „земя - Небе“ и „човек -

---

[7] ***Г. Стоянова***. Цит. съч., с. 123-124.

[8] Има се предвид проследяването на гръцката традиция на разпространение на св. Василиевия текст от Ф. Брайтман - **Brightman, F.** The Historia Mystagogica and Other Greek Commentaries on the Byzantine Liturgy. - Journal of Theological Studies, 9, 1908, 251-257, 387-397. За разпространението на редакциите на гръцкия оригинал виж: **Francis J. Thomson**. Constantine of Preslav and the old Bulgarian translation of the 'Historia ecclesiastica et mystica contemplatio' attributed to Patriarch Germanus I of Constantinople. Palaeobulgarica, X, (1986), 1. p. 41-48. В статията Ф. Томсън предлага и текстологичен анализ на Църковното сказание по Синодален препис N 262, по преписа от 1348 г. и гръцка версия на текста, от който според него е превеждано на старобългарски език.

Бог“, но същевременно се показва и тяхната несъизмеримост и йерархична разнопоставеност. Именно тази отдалеченост поражда стремежа, чрез богослужебния ритуал, да се получи едно приобщаване към Небесното и приближаване до Божественото.

Цр҃кви єсть молитвиџє мѣсто сто҃• храмъ молитвѣ• храмъ бж҃ии• събориџє людємъ... (л. 237d)

Цр҃кви єсть зємное нб҃о• въ нєи же нб҃сное и б҃ъ живєть и ходитъ... (л. 238a)

Илюстрираната схема действа и по-нататък в текста (в следващите 9 пасажа), където се дава необходимата представа за вътрешно-архитектурното пространство в църквата: за олтара, кивура, скинията и кивота. Най-голямо място е отделено на олтара. Този факт е от съществено значение, тъй като е необходимо да се обясни основната разлика между християнския и езическия ритуал - а именно качествено новото предназначение в християнското богослужение на олтара. Подчертава се разликата му от езическия олтар (без последният да се споменава в текста, а като се акцентира върху християнското предназначение): християнският олтар е място, на което *символично се принася безкръвна жертва*.

Излагането на основните външно-архитектурни особености и значението на тяхното функциониране създава база за проследяване на процесуални моменти от Богослужебния ритуал, който се извършва в описаното вече храмово пространство.

Във втората част акцентът пада върху изясняване на мистичното значение на литургията. Тя е няколко пъти по-голяма по обхват (11a - 63) и обединява 7 подчасти, организирани от конкретен семантичен кръг.

Първият от тях обхваща 3 пасажа (11a, 12, 13), които указват как и кога е правилно да се молят и кланят християните, т.е. дават се практически знания за канонично поведение на молещите се.

Във втория тематичен кръг (14-21) се изреждат богослужебните атрибути на първосвещеника, презвитера и дякона, като се обяснява тяхната йерархия и свързаните с нея облекло и действия по време на литургията. Всеки от изброените субекти в църковната йерархия има своето небесно съответствие: презвитерът е по подобие на чина на серафимите; дяконите са като ангелите, които се обединяват по време на служба и т. н. ... Декодира се начинът, по който страданията на Христос и неговият земен живот присъстват чрез облеклото на църковните служители по време на литургията и се визуализират чрез свещенодействията им.

Монашеството е предмет на 3-ия тематичен кръг от втората част (22-27) на Църковното сказание. Животът на монаха е обяснен и мотивиран като стремеж за подражание на първите пустиножители, на тяхната кротост и смирение, но най-вече като стремеж за постигане

силата на Духа и вярата на Христос, който превъзмогва изкушението на дявола. Разкрива се символиката, вложена в монашеското облекло - всеки елемент от него е носител на семантична натовареност и има свое небесно подобие. Налице е мотивация за съществуването на монашеството и стимул за подражание. Тази част от Църковното сказание може да се определи като симптоматична за изследователя, защото тя е един от индикаторите, които дават основание да се погледне на този текст от друга гледна точка. Това е един от моментите, който сближава Църковното сказание с гръцкия текст, приписван на св. Василий Велики, и го отдалечава от текста на св. Герман I патриарх Константинополски (втор. пол. на 30-те г-ни на VII век - 740), сочен от повечето изследователи за автор на гръцкия прототип. Като се вземе предвид този факт (а и други подобни), става възможно да се предложи алтернативен гръцки прототип[9]. От друга страна изясняването на монашеството като явление в границите на Църковното сказание дава основание да се предполага и евентуалното предназначение на преводния текст - необходимостта от обучение както на свещеници, така и на монаси. Тази особеност дава основание да се предположи функционирането на текста в манастирска училищна среда.

С четвъртия семантичен кръг започва проследяването на литургията в нейната процесуалност. Разяснява се проскомидията като начало на светата литургия: символиката в приготвянето на хляба на очистението; на ножа, с който се разрязва хляба; на чашата; на виното и водата; на кадилницата и каденето. Всички те са представени чрез своята предметна същност и чрез своето предназначение и визия на библейски текст (следва се посочената по-горе структура при организацията на текста). Разкрива се последователността в действията на свещеника, дякона и иподякона в проскомидийния етап на литургията.

В следващия пети кръг обект на изложението е свещенодействието - литургията за оглашените и верните (33-42). Тук конкретно се описват антифоните, трисветото пеене, прокименът, възпяването с "**алилуиа**". Представянето им следва отново последователността в литургията. Едновременно с това се разкриват съпровождащите ги ритуални свещенодействия на архиерея, йереите, възгласите на певеца от амвона, възкачването и сядането на престола. Всички тези действия са продиктувани от мотивиращата визия с Новия завет - обяснението на свещенодействията се осъществява и чрез пряка цитация на Евангелията (Лука 2:13-14; Иоан 14:27 -2 пъти; Иоан 1:29 и др.).

Шестият кръг от втората част на Църковното сказание (43-57) обединява тематично литургичните действия и атрибути като вниманието се насочва върху начина, по който се визира и символично се

[9] ***Г. Стоянова***. Цит. съч., с. 127.

представя земния живот на Христос и преди всичко върху смисъла на неговата жертва за спасението на човешкия род. Акцентът пада върху свидетелствата за божествения Му произход. Изяснява се и смисълът на Христовото въплътяване (**въчл҃нєниє хв҃о**), присъстващо в литургията чрез заложената символика в кадилницата.

Предмет на подробно разяснение (45-47) е и същността на четирите евангелия като свидетелства за Сина Божи Иисус. Те съответно намират своето обяснение и като съответствия на част от небесната йерархия. Подробно са разяснени и символните ликове на светите евангелия - лъв, телец, орел, човешко лице.

В шестия кръг (50-57) продължава да се разясняват литургичните действия и думи, ритуални вещи и значението им, с акцент отново върху земния живот на Божия Син. Разкрива се светостта на Христовата плащеница, обрязването и предназначението на съдохранилницата. Детайлно се обяснява скритата същност на херувимската песен, на светото блюдо, на чашата и на завесата. Разясняването става пак чрез библейския текст и небесните еквиваленти на свещеническите литургически действия, на думите, които се изричат по време на богослужението. Този фрагмент завършва тематично с асоциация за затворените църковни врати и Страшния съд.

Последният седми смислов кръг (58-63) е обобщение за проповедта и нейната значимост за напътстване в християнската вяра, като се подчертава троичността на Бога и Неговата неделимост. Обяснено е как да се възпява и как да се слави Бог. Набляга се върху факта, че това се извършва по подобие на небесния прототип - а именно като четирите животни-символи, възпяващи Бог на небето. Коментира се очищението от греха чрез жертвата на Христос, явяването Му пред Отца, с което той става застъпник на вярващите и избавител от техните грехове. Следва логическото описание за това, че вярващите са „пречисти“ и ще получат Божията благост. В края на Църковното сказание се описва завършекът на тайната служба; разкрива се същността на причастието; смисълът, който се влага в него - а именно - тайно сливане с Бога; изтъква се необходимостта от светото причестяване, с което се приема Божията благодат и вярващите се съпричестяват с небесното Христово царство.

Като се има предвид съдържанието на преводния текст на Църковното сказание и начинът, по който се поднася информацията в него, може да се заключи, че знанията, които дава той са крайно необходими за осъзнатото извършване на литургия:

- разяснява се смисълът на богослужението и на атрибутите, свързани с него;
- проследява се процесуалната последователност на литургията;
- мотивира се извършването на литургията и съществуването на свързаните с нея потреби чрез разкриване на нейната символика и алегорична страна; чрез алюзията за присъствие на Божественото; чрез

снемане на небесния модел на земята - т. е. протичането на литургията в сакрализираното пространство на храма. Присъствието на всеки детайл, дума, действие, атрибут, намира своята мотивировка в отражението на Божественото и само във връзка с Него.

Информацията в текста е организирана по начин, който създава усещане за две пространствени направления: хоризонтално - вътшено чрез хронологичното представяне на литургията като свещенодействие, протичащо в реално време (сегашен момент); вертикално - изградено чрез йерархичната организация на информацията в текста - от земното битие към небесния прототип, от видимото към невидимото. Тези две насоки се наслагват в сакрализираното архитектурно измерение на храма (описано още в началото на Църковното сказание) - така в текста се пресъздава енигматичната обстановка в църквата по време на богослужението. Църковното сказание „илюстрира" как чрез снемане на небесния модел се снема и представата за библейското. По този начин се разкрива и как по време на литургията се осъществява особено наслагване между тези времеви пластове, които съществуват само в рамките на храма и как се създава усещането за „сегашност" на библейските събития и за съпричастност с тях. Така стремежът към сближение с Божественото е реален[10]. В този смисъл текстът на Църковното сказание напълно изпълнява заложената в него „идея" - да разкрие тайнството в литургията. Достига се до представата за „реалното съществуване на вечния, извънвремеви живот (инобитие) вътре, в нашия преходен живот"[11]; изяснява се как в реализацията на „свръхбитието" е основният смисъл на църквата, на богослужението, на тайнството"[12].

От информацията, която носи Църковното сказание, може да се заключи, че то е било предназначено за обучаването на млади духовници, а най-вероятно и на монаси. Тази теза се подкрепя от няколко разнородни факта. П. Георгиев[13] разпознава в каменна рисунка N 15 от Плиска онагледяването на онази част от текста на Църковното сказание, която разкрива сакралния смисъл на олтара. Съществуването на тази рисунка може да се тълкува като сигнал за активното функциониране на този текст в конкретната практика на новосъздадените училища за свещеници. Освен това се потвърждава актуалността на разясняването на олтара като свещено място за безкръвната жертва в християнското

---

[10] Това всъщност, според Симеон Солунски (XV в.), е основната цел на литургията - приобщаване към божественото - цит по ***В. В. Бичков***. Византийска естетика. С., 1984, с. 47.

[11] ***В. В. Бичков***. Цит. съч., с. 43-44.

[12] ***В. В. Бичков***. Цит. съч., с. 43-44.

[13] ***П. Георгиев***. Нова следа от книжовната дейност на епископ Константин Преславски. - В: Епископ-Константинови четения. т. 1., Шумен, 1994, с. 17-27.

богослужение - в противовес на езическата представа за олтара. В подкрепа на особеното предназначение на текста е и спецификата на съдържанието - то е носител на сакралността на литургията - равнище, което е предназначено само за „тесния кръг на духовенството, водещо службата“[14].

В Църковното сказание не се разясняват основните християнски норми и положения. Библейските цитати в текста функционират със символното си значение, а не са обект на разяснение, както би могло да се предполага за текст, предназначен за широка, непросветена и новопокръстена аудитория. Тези особености потвърждават заключението, че Църковното сказание не е предназначено за неофити, а за вече просветена и нуждаеща се от по-задълбочени и целенасочени знания прослойка на обществото - както вече се посочи - най-вероятно за обучение на така необходимите български свещеници и монаси.

В системата на средновековните текстове, както е известно, съществува йерархия, мястото в която се определя от това дали текстът е библейски - самото Свещено писание (Божественото слово) или е светски, т. е. не е свързан пряко с Библията. Ако към разглеждания преводен текст се приложи жанровото деление, предложено от Красимир Станчев[15], то Църковното сказание трябва да се отнесе към I-ва група - определена като култова и официална, и съдържаща в най-пълна степен „философско-естетическите принципи на Средновековието“[16], подчинена на религиозно митологическия мироглед и наред с това - най-представителна и най-голяма като количество. В контекста на класификационните принципи, които предлага Кр. Станчев - структурно-композиционен, функционален и тематичен[17] - Църковното сказание ще заеме по-особено място. Библията и молитвата, според критериите, които Кр. Станчев определя, представляват прекия контакт при общуването с Бога. Литературата се явява посредник в това общуване - тези отношения определят Библията и молитвата като сакрални, а литературния текст като ритуален[18]. Вместването на Църковното сказание в тази схема не може да стане без допълнителни разяснения и уточнения, поради неговия особен статут[19]. Място му се определя и от спецификата на текста и

---

[14] ***В. В. Бичков.*** Цит. съч., с. 49. Другото равнище, посочено в книгата на В. Бичков е „дидактико-естетическото равнище, което е за присъствуващия на службата народ“.

[15] ***К. Станчев.*** Стилистика и жанрове на старобългарската литература. С., 1985, с. 52-56.

[16] ***К. Станчев***., цит съч., с. 54.

[17] Същността на тези принципи изяснява ***К. Станчев***. Цит. съч., с. 58.

[18] ***К. Станчев***.Цит. съч., с. 59.

[19] Ако се потърси подобно произведение, ще се установи, че в старобългарката книжнина (а също и старорускатa до XVII век - Срв. ***К. Куев.*** Цит. съч., с. 344) не е известно друго произведение (преводно или оригинално), което да е съпоставимо по съдържание и функциониране с Църковното сказание.

от функцията на библейските цитати в него. Те не са обект на разясняване - символиката им е ясна. Те присъстват като вербална част от богослужебния ритуал. Създават усещането за ритуалното пресъздаване на библейските събития, заложени в основата на богослужението. Библейските цитати в Църковното сказание допълват онази енигматичност и трансцендентност, която създава представата, че събитията от Небесния Божествен свят се осъществяват и в земния - в рамките на литургията, като дават плътност на мимезиса на библейските събития. В този смисъл те носят и мотивировката за провеждането на този ритуал и определят неговото осмисляне и възприемане. Цитацията на библейския текст, който всъщност се приема за Божие слово, придава истинност на протичащия ритуал и го прави идентичен с библейските събития. Разглежданият текст има екзегетичен характер, но само по отношение на богослужебния ритуал, а не като тълкуване на Свещеното писание - затова тук библейските цитати са с по-особен статус[20].

Уникалността и значението на Църковното сказание в системата на старобългарската книжнина, битуваща през IX - X век произтича както от неговата специфична дидактична функция, така и от предмета на разяснението - литургията като „център на богослужебния живот на св. Църква“[21] и като най-важен момент в християнската религия.

[20] Ролята и спецификата на библейските цитати ще бъдат обект на друго изследване.

[21] **Бл. Чифлянов**. Литургика. С., 1996, с. 197.